

Pomogáts Béla

Erdélyi regionalizmus 1918 előtt

Regionális törekvések

A romániai magyar irodalom az erdélyi magyarság nemzetiségi létével egyidős. Mondani szokás, hogy a „semiből” született, előzmények nélkül, egy hatalmas történelmi változás kényszerében s eredményeként. Pedig ennek az irodalomnak, a különálló erdélyi magyar művelődés igényének megvannak a maga nem jelentéktelen előzményei: kezdeményezések és kísérletek, melyeket nem hagyhat figyelmen kívül a kutatás. Nélkülük bizonyára nem léphetett volna fel azzal az elhatározó erővel és kialakult jelleggel, amelyet nyomban az állami hatalom változása után: „hőskorában” mutatott. A vajúdas gyötrelmei Erdélyben kisebbek, eredményei tartósabbak voltak, mint Szlovákiában vagy a Vajdaságban, ahol a magyar irodalom hosszú éveken keresztül a hősies vállalkozások és a csüggesztő kudarcok lázai között kereste lehetőségeit és feladatait. Erdélyben is voltak kudarcok, csődbe ment kísérletek, mégis természetesebb módon s gazdagabb eredménnyel ment végbe az irodalomalapítás küzdelmes folyamata. Nemcsak a régebbi és erősebb hagyományok miatt. Nemcsak azért, mert Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, Kőrösi Csoma Sándor, Bolyai Farkas, Bolyai János, Jósika Miklós és Kemény Zsigmond öröksége már eleve igényt támasztott és alapot teremtett. Hanem azért is, mert az irodalomszervező munkának már korábban érték a feltételei, ha töredékesen és szórványosan is. Kialakulóban volt az erdélyi magyar irodalom különleges tudata és kísérletek történetek intézményeinek megszervezésére. Az 1918-as uralomváltást követő kulturális vállalkozások már bizonyos, igaz, kezdetleges alapra rakhatták fel a nemzetiségi művelődés épületét.

Az a szervező munka, amely a század elején az erdélyi magyar irodalmi élet létrehozására törekedett, a magyar kultúra központosításával szemben érvényesült. A kiegyezés utáni magyar politika az ország gazdasági, politikai és kulturális egységesítésére törekedett, s ezért el akarta tüntetni Erdély egykori önállóságának és külön fejlődésének maradványait; noha a hagyományos erdélyi jogrend néhány sajátossága: az osztrák polgári törvénykönyv használata és a magyarországitól eltérő választói cenzus továbbra is érvényben maradt. Az egységesítő politika mégis következetesen működött, és a kapitalista társadalmi átalakulás is az egységesítést segítette elő. A regionális sajátosságokat felszámoló központosítás nemcsak a nemzeti öntudatra ébredő nemzetiségeket sértette, minthogy ezek joggal látták

ebben a politikában az erőszakos magyarosítás eszközét, hanem az erdélyi magyarság gazdasági és kulturális érdekeit is. A román és a szász nemzetiség gazdasági ereje a központosítás ellenére is növekedett, hiszen éppen a századfordulón alakult ki az erős és szervezett erdélyi nemzetiségi burzsuázia, amely erdélyi és bánági városokban: Nagyszebenben, Brassóban, Temesváron építette ki központjait.

A gazdasági gyarapodást nyomon követte a kulturális intézmények bővülése és növekedése. A román és szász művelődés hagyományos erdélyi központjai rohamos fejlődésnek indultak, megerősödött a nemzetiségi sajtó és könyvkiadás. (Az országos központ vonzása mindemellett ezekre az intézményekre is hatott: a modern román irodalom egyik legrangosabb folyóirata, a Goga és Tăslăuanu szerkesztette *Lucafa* ról egy ideig Budapesten jelent meg!) Az erdélyi magyarság gazdasági szervezeteit viszont a fővárosi tőke vonta fokozatosan ellenőrzés alá, s kulturális intézményei is ki voltak szolgáltatva a központ vonzásának. Az erdélyi magyar művelődés lassanként tért veszített, önálló kezdeményezésre képtelenné vált, s nem tudott választ adni az országrész sajátos kérdéseire, például a nemzeti együttélés sürgető problémáira.

A fejlődő Budapest, a világvárosi élet, a központosított módon kialakított folyóirat- és könyvkiadás magához vonzotta az erdélyi magyar tehetségeket. Erdélyből került a fővárosba Szabó Dezső, Laczkó Géza, Kuncz Aladár, az egykori Partiumból Ady Endre, Kaffka Margit és Tersánszky J. Jenő. Az erdélyi magyar irodalom provincializmusba süppedt, a lapok és az irodalmi társaságok dilettáns megyei urak, lelkészek és tanárok kezére kerültek; ez még jobban taszította a fiatal tehetségeket. A magányos vállalkozások, Tolnai Lajosé vagy Petelei Istváné, sorra csődbe mentek, a kudarc látványa is növelte a közönyt. Néhány évtized alatt, a kiegyezéstől a századfordulóig, szomorú csend váltotta fel a közművelődési és irodalmi élet hagyományos élénkségét.¹

1870-ben Tolnai Lajos az Erdély című irodalmi lap indítására készülődve még így beszélt: „Mit akarok? Engedni annak a sok kérésnek, amely szinte harmadfél év óta zaklat, szépirodalmi lapot szerkeszteni (...) Erdélynek lapot adni, amely megismertesse Erdélyt önmagával, társadalmi, szépirodalmi, műveltségi helyzetével; munkára édesgetni kérés, követelés, kényszerítés által...; irányt adni erőmhöz képest a fejlődő újabb generációnak, olvasóközönséget teremteni ott, ahol annyi a romlatlanabb egyenesebb szív, oly szemmel látható a jobbra fogékonyság.”² Tolnai az erdélyi magyar értelmiség hagyományos érdeklődésében bízott, Erdély liberális szellemét akarta életre kelteni, midőn eltervezte a vásárhelyi folyóiratot.

Egy emberöltővel később, 1908-ban Dózsa Endre, Kolozs megye alispánja, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke az Erdélyi Lapok programadó cikkében már az irodalmi konzervativizmus ellentámadását képviselte, a modern magyar irodalomtól kívánta óvni az erdélyi közvéleményt.

Az új törekvések, mondja: „...a még ki nem alakult forrongó ifjú főváros szertelenségeivel telítetten jutnak át hozzánk, (...) azoknak az eszmeáramlatoknak pedig, melyeket (...) ma is kegyelettel őrizünk, nincsenek szószólói, s így (...) az egész régi magyar világ veszendőben van. Mi kell, hogy szószólói legyünk!”³ S valóban, az Erdélyi Lapok a provinciális szellemű konzervatív irodalom fóruma lett; Szabolcska Mihály, legifjabb Szász Károly, P. Jánossy Béla verseit, Gyalui Farkas, Gyallai Domokos, Dózsa Endre novelláit, Kristóf György, Kiss Ernő, Boros György irodalmi tanulmányait közölte. A hazafias szólamok, a történelmi romantika és az anekdotikus ábrázolás: a népnemzeti irányzat eszményei uralkodtak közleményeiben. Ritka kivételt, valóságos felüldülést jelentettek Petelei István kései novellái, Kovács Dezsőnek, az erdélyi regionalizmus elbeszélőjének írásai, a fiatal Ligeti Ernő, Berde Mária és Makkai Sándor versei. Az Erdélyi Lapokban már ekkor együtt volt a későbbi romániai magyar irodalom konzervatív irányzata. A modern törekvésekkel vagy a fővárosi konzervatív sajtóval azonban nem állhatta a versenyt, s 1913. március 29-én megszűnt. Kolozsvár évekig irodalmi folyóirat nélkül maradt.

Hasonló szerep: a vidéki konzervativizmus ápolása jutott az irodalmi társaságoknak is. A kolozsvári Erdélyi Irodalmi Társaság (alakult 1888-ban), a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság (1876), az aradi Kölcsey Egyesület (1881), a nagyváradi Szigligeti Társaság (1892), a temesvári Arany János Társaság (1903), a nagybányai Teleki Társaság, a szatmári és a nagykárolyi Kölcsey Egyesület a századfordulón ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a fővárosi Kisfaludy Társaság. Művelődési munkát nem végeztek, általában szenvedélyesen ostromozták a progresszív irodalom törekvéseit.

Csupán a Kemény Zsigmond Társaság tevékenysége mutatott időnként némi kezdeményezést s megértőbb szellemet.⁴

Az erdélyi magyar irodalmi élet megélnkülése e társaságok keretein kívül, sőt velük szemben történt. A főváros kulturális hegemoniáját megtörni kívánó irodalmi decentralizáció szinte minden esetben a haladó törekvések szolgálatába állt. Az irodalmi decentralizáció nem a regionális törekvéseket képviselte, midőn a progresszív irodalmat támogatta, országos szerepet vállalt, s ennek a vállalkozásnak a révén kívánta országos szintre emelni a gyorsan fejlődő és polgárosodó nagyobb vidéki városok kulturális életét. E kettős szándék és szolgálat klasszikus példáját a nagyváradi Holnap adta, amely a modern magyar irodalom születési bizonyítványaként tanúsította a kulturális decentralizáció és a progresszív irodalom szoros kapcsolatát. „Ebben az időben — írta Juhász Gyula A Holnap megjelentetésének körülményeiről — sokszor szó esett a vidéki sajtóban *a magyar irodalom decentralizációjáról*, és a Körösparti Párizs — ahogy akkor Váradot elnevezték — mindenképpen a legalkalmasabbnak látszott erre a feladatra. A vér városa — ahogy Ady hívta — a modern kultúra legszínesebb és lehangosabb fészke volt ekkor a vidéken, hiszen Ady Endre, Krúdy Gyula, Bíró Lajos és Nagy Endre is innen repültek Budapestre.”⁵ Nagyvárad példáját követte Temesvár és

Kolozsvár; mindkét városban lelkes hívei voltak a modern magyar irodalomnak, különösen Ady költészetének, s ha rövid időre is, létrejöttek a progresszív művelődés tűzhelyei.

Először Temesváron, amely a kiegyezés korának katona- és hivatalnokvárosából a századfordulóra ipari és kereskedelmi központtá alakult, s rohamosan polgárosodott. 1908 őszén Franyó Zoltán kezdeményezésére született meg a Dél Irodalmi Társaság, amely a Szabolcska Mihály vezette Arany János Társasággal szemben a város haladó művészeit és újságíróit fogta össze.⁶ A társaság irodalmi matinékat, vitákat és kiállításokat rendezett, majd 1910-ben Lengyel László szerkesztésében megjelentette a *Magyar Dél* című irodalmi folyóiratot, amely a Nyugattal keresett kapcsolatot, és a Társaság íróin kívül Szomory Dezsőt, Hatvany Lajost és Dutka Ákost szólaltatta meg. A szépirodalom mellett társadalomtudományokkal is foglalkozott, többek között a szocializmusról és a nemzeti kérdésről közölt tanulmányokat.

Kolozsvárt nagyobb ellenállásba kellett ütközniük a modern törekvéseknek, minthogy Erdély központja hagyományosan az erdélyi arisztokrácia székvárosa volt, szellemét feudális tradíciók határozták meg, a polgárság, az értelmiség is a konzervatív arisztokratizmus ízlését követte. Ennek ellenére itt is működött egy kisebb fiatal értelmiségi csoport a Nemzeti Színház és a sajtó körül, amely kísérletet tett arra, hogy az öreg falak közé ültesse az újítás szellemét. Ez a kör adta ki 1909-ben Orbók Attila szerkesztésében a *Közös úton* című antológiát, amelynek költői: Andor Gyula, Berde Mária, Harsányi Zsolt, Indig Ottó, Ligeti Ernő, Németh Andor és N. Pap Dezső már a modern irodalom felé tájékozódtak, s elutasították a konzervatívok maradi eszményeit, avult költői eszközeit.⁷ A kolozsvári haladó értelmiség egy idő múlva az Erdélyi Irodalmi Társaságban szeretett volna fórumhoz jutni, ám kudarcba fulladtak a Társaság felfrissítésére irányuló törekvései. Ezért alapították meg 1918 elején a Kelet Irodalmi és Művészeti Társaságot, amely a progresszív irodalom szolgálatára vállalkozott. A Társaság díszelnöke az Ady mellé álló idős költő, Jékey Aladár lett, elnöke Deák Albert, vezetői Janovics Jenő, Kovács Dezső, Lukács Hugó, Sebesi Samu, Walter Gyula és S. Nagy László. Tagjai között Bánffy Miklós, Bodor Aladár, Bárd Oszkár, Franyó Zoltán, Laczkó Géza, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Szabó Dezső, Szász Endre, Török Gyula és Turnowszky Sándor szerepelt. A Társaság azonban csak néhány hónapig tevékenykedett, nagyralátó terveit a háborús összeomlás buktatta meg.⁸

A kulturális decentralizáció és a progresszív irodalom vállalkozásainak sodrában születtek meg azok a folyóiratok is, amelyek már határozottabban készítették elő az 1918 utáni erdélyi magyar irodalmi törekvéseket. 1911-ben Bárd Oszkár jelentette meg Kolozsvárott a Haladást, 1914-ben Egyed Zoltán és Kállay Miklós Désen az Erdélyi Figyelőt. Mindkét vállalkozás a haladó szellemű fiatalokat tömörítette, az Erdélyi Irodalmi Társasággal kezdett vitát, s az országrész sajátos problémáira, így a magyar—román együttélés kérdésére kívánta felhívni a közön-

ség figyelmét.⁹ 1912 elején szerkesztette Kós Károly Sztánán a Kalotaszeget,¹⁰ amely Adyt és Móriczot népszerűsítette az erdélyi közönség körében, egyszermind teret adott Kós első szépirodalmi munkájának, az *Emberek a havas alatt* című elbeszélésnek. A Kalotaszeg már tudatos program gyanánt képviselte az erdélyi népek egymásraultaltságának gondolatát és szállt síkra Erdély különleges érdekeiért. Nagy szerepe volt a szerkesztő későbbi transzilvánista ideológiájának kialakításában. 1915 őszén alapította meg S. Nagy László a Kolozsvári Szemlét, amely a következő esztendőben az Erdélyi Szemle címet vette fel, s a saját útján haladó erdélyi magyar irodalom első fóruma lett.¹¹ Végül 1918-ban jelentette meg Kolozsváron Szentimrei Jenő az Új Erdély¹² című folyóiratot, amelynek ugyancsak nagy szerepe volt abban, hogy az erdélyi magyar progresszió a maga feladataira ismerhetett.

Ezekben a folyóiratokban már együtt volt a romániai magyar irodalom későbbi alapítóinak zöme: Áprily Lajos, Kós Károly, Szentimrei Jenő, Reményik Sándor, Berde Mária, Bárd Oszkár, Ligeti Ernő, S. Nagy László, Szombati-Szabó István, Walter Gyula és Franyó Zoltán. Már készültek azok a gondolatok, amelyekből a „transzilvánista” ideológia kialakult: megfogalmazást nyert a kulturális autonómia eszméje, a nemzetiségekkel való együttműködés, elsősorban a magyar—román közeledés gondolata, valamint az erdélyi kulturális hagyományok gondozását sürgető igény.

Az erdélyi progresszió egyre tudatosabban követelte a decentralizációt, s most már nemcsak a kulturálisat, hanem a politikait is. A politikai decentralizációban látta a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik eszközét, s ebben a polgári radikálisok nemzetiségpolitikai elgondolásaihoz, így Jászi Oszkárnak a „kantonális” rendszer kiépítésére irányuló koncepciójához csatlakozott. A decentralizációs törekvéseket növelték Erdély gazdasági és politikai sérelmei is. A dualista magyar kormányok ugyanis távoli határterületnek, nyersanyagtermelő bázisnak tekintették az országrészt, s alig fejlesztették az erdélyi ipart és közlekedést. Különösen a Székelyföldnek voltak súlyos sérelmei, amelyet a kormányzat nemcsak elhanyagolt, hanem egyenesen válságba sodort. A hatalmas méreteket elérő székely kivándorlás is ennek a politikai közönynek a következménye volt. Erdélyben sokan látták úgy, hogy hiba volt a kiegyezés után feladni a viszonylagos autonómiát, minden feltétel nélkül elfogadni az „uniót” és kiszolgáltatni az erdélyi nemzeteket a központosító és egységesítő magyar birodalmi politikának. Nemcsak a nemzetiségi vezetők vagy a magyar radikálisok gondolkodtak így, hanem Sándor József is, az EMKE elnöke.¹³ Trianon után a hivatalos magyar történetírás vezető képviselője, Szekfű Gyula is elismerte, hogy a birodalmi politika óriási károkat okozott s éppen az erdélyi magyarság fejlődését vetette vissza.¹⁴

A decentralizációs törekvések nyomán létrejött irodalmi lapok állandóan napirinden tartották az erdélyi sérelmeket, s hangot adtak az önkormányzat kívánságának. Elsőnek és talán legtudatosabban Kós Károly a Kalotaszeg lapjain, *Erdély és a pesti közvélemény* című írásában a Kolozsvárt létesítendő műegyetem tervének

elejtése után sorolta fel az erdélyiek sérelmeit és kívánságait. „...bizonyítani fogjuk azt is — írta szenvedélyes hangon —, hogy Erdély csak politikailag nincsen, de földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is addig, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig az a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen időkhöz fogunk élni bennünk a külön erdélyiség tudata. És megmarad bennünk az az érzés, hogy nekünk nem édes testvérünk Magyarország, hanem mostohánk, akitől semmit sem várhatunk, ha rosszat nem.”¹⁵ Kós hangsúlyos módon fogalmazta meg az „erdélyi kérdést”, s ennek vizsgálatára vállalkozott Bárd Oszkár Erdélyi Figyelő című folyóirata is, amely külön — a háborús sajtócenzúra által hamarosan betiltott — cikksorozatban kívánta áttekinteni Erdély politikai, gazdasági és nemzetiségi problémáit.¹⁶ Az Erdélyi Szemle pedig már jelszó és program gyanánt hirdette: „Erdélyért harcolunk, Erdély kultúrájéért, ipari és gazdasági fejlődéséért”. Érdekes vitában sürgette annak a kulturális programnak a kidolgozását, amely „felöleli mindazokat az irodalmi problémákat, amelyeket Erdély társadalmi és politikai elhatároltsága felvet és megoldásravárón kínál”.¹⁷ Szentimrei Jenő pedig Ady nevezetes vallomását: az *Ismeretlen Corvin-kódex margójára* című esszét közölte az Új Erdély lapjain, arra utalva, hogy fel kell eleveníteni a régi Erdély nyugat-európai tájékozódását és demokratikus hagyományait.

Az „erdélyi kérdés” megoldásának követelése különösen az 1916-os román hadbalépés után fokozódott, midőn nyilvánvalóvá vált, hogy számolni kell az erdélyi románok nemzeti kívánságaival és a román egységmozgalommal. Marosvásárhelyen Bethlen István, Ugron Gábor és Apáthy István vezetésével konzervatív szellemben Erdélyi Szövetség alakult, s általánossá vált az a követelés, hogy a kormány határozott politikával oldja meg a Székelyföld kedvezőtlen gazdasági helyzetét. A székely megyékben ugyanis hagyományosan magas volt a népszaporulat, viszont igen elmaradott volt a mezőgazdasági termelés, és alig volt található korszerű ipar. Mindezek miatt erős volt a kivándorlás, amely elsősorban a Kárpátokon túlra vezette le a népesedési fölösleget. Szóba került az is, hogy a kormányban külön erdélyi miniszter képviselje az országrész érdekeit. Az „erdélyi kérdés” megoldására törekvő mozgalomban váltak el végképp az erdélyi magyar konzervativizmus és progresszió útjai. Az Erdélyi Szövetség vezetői lényegében ragaszkodtak a dualista rendszerhez és a liberális kormányok nemzetiségi politikájához, az erdélyi problémák valódi rendezésére ezért nem is tettek kísérletet. A progresszív irodalom képviselői velük szemben a nemzetiségi megbékélés és együttműködés programját fogalmazták meg, s a magyarországi nemzetek egyenjogúságát hirdették. „Az új sínekre induló erdélyi magyar irodalom — írta később Szentimrei Jenő —, híven az ősi föld hagyományaihoz, először a vele együtt élő népek felé nyújtott testvérkezét és első kötelességének érezte a faji és felekezeti határfalak félretolását.”¹⁸

Az irodalmi progresszió lapjaiban és íróinál sorra megjelent a román—magyar közeledés gondolata. Ezt a gondolatot szélesebb körben képviselte a hazai pol-

gári radikalizmus, illetve a munkásmozgalom, az ország akkori közvéleményében azonban nem volt, és a dualizmus körülményei között nem is lehetett nagyobb szerepe. Kós Károly, aki publicisztikájában még a régi Erdély öncélúságára hivatkozott, első elbeszélésében, az *Emberék a havas alatt*-ban már a kalotaszegi magyarok és románok 1848-as történetét idézte fel. S. Nagy László az Erdélyi Szemlében a román—magyar kultúrkapcsolatokat sürgette s a művészet internacionális hatásától várta, hogy megszűnjenek a népek közötti ellentétek.¹⁹ Az Erdélyi Szemle rendszeresen foglalkozott az erdélyi román irodalommal, s román írók is megszólaltak lapjain, például Isac Emil, aki a román progresszió háborúellenes állásfoglalását fogalmazta meg.²⁰ Szentimrei Jenő Új Erdélye pedig ankétot közölt a román—magyar közeledés feladatairól, s a Huszadik Századból vette át Szabó Ervin és Emil Isac nemzetiségpolitikai cikkeit.²¹ Ezekben a rövid életű s gondokkal küzdő lapokban az erdélyi magyar progresszió legjobb gondolatai és törekvései öltöttek alakot. Olyan törekvések, amelyeket a történelem később nemcsak igazolt, hanem ki is teljesített, s amelyek orientációt és erőforrást jelentettek a nagy történelmi fordulatot követő általános bizonytalanság idején. Ezek tették lehetővé, hogy az erdélyi magyar progresszió tiszta lelkiismerettel vállalhassa a nemzetiségi sorba került magyarság szervezésének és eszmei irányításának nehéz feladatát.

Ady és az erdélyi modell

A 20. század nálunk kétségkívül Ady Endrével kezdődött, nemcsak a költészetben, amelynek az egyik legnagyobb, valóban „forradalmi” megújítója volt, hanem a nemzeti jövőkép kialakításában és a nemzeti önismeret kritikai értelmezésében is. A 20. századi Magyarország igényét ő vetette fel maig ható érvényességgel, a 20. századi Magyarország látomását először ő festette láttató erővel a jövőt fürkésző tekintetek elé. Ady jelölte meg hitelesen helyünket a század Európájában, és rögzítette azokat a gyakorlati feladatokat, amelyek sikeres elvégzése esetén e helyünket be tudtuk volna tölteni. Az Ady utáni magyar gondolkodás egészen más, mint az előtte való. Vele valóban „új időknek” új eszméi hatottak: új ízlés határozta meg a művészeti gondolkodást, új normák szabták meg a közéleti cselekvés céljait és erkölceit. Ady két nagy történelmi korszak határán a jövőt fürkészi, a nemzeti megújulás lehetőségeit kutatja. Mögötte a régi Magyarország, amely látszatsikerei ellenére futóhomokra épült, és szorongásait talmi csillogással fedve várta a történelem ítéletét. A felszínen a valóban példa nélkül álló gazdasági fellendülés, a tért hódító polgári civilizáció, a mélyben viszont megoldatlanul maradt szociális, nemzetiségi és kulturális kérdések: megannyi rejtett akna, amelyeket azután, ahogy ez lenni szokott, a történelem rendre felrobantott, és ezzel az ezeréves ország is darabjaira szakadt.

A megújulás érdekében, a történelem csapdáinak elkerülése végett Ady mind-egyre Erdély példáját mutatta fel a tájékozódni kívánó elmék előtt. *Ismeretlen Kor-*

vin-kódex margójára című nevezetes vallomások írásában, miközben Kolozsvár nagy szülöttének, Hunyadi Mátyásnak a „napkirályi” emlékét idézte fel, arról beszélt, hogy a történelmi Erdély mindig közelebb állott a nyugati civilizáció eszményeihez és szellemi áramlataihoz, mint a szűkebb értelemben vett Magyarország, sőt a maga szabadelvűségében és vallási-politikai türelmességében nem egyszer megelőzte a nyugati világot. „Erdély adta nekünk a Napkirályt — írta Ady —, Erdély szerezte a mohácsi veszedelmet, hogy megszabaduljon tőlünk. Neki volt Fráter Györgye, ki tudta, hogy kell a törökkel bánni s távol tartani tarkónktól a simogató német kezét. És Erdély látott elsőnek be Európába. Jött a nagy égszakadás, jött a protestantizmus, és Erdély érezte legjobban, hogy ez lesz az ötödik, hatodik vagy nem tudom hányadik honfoglalás, de az lesz. S oda-kapcsolta magát Európához, lelkébe engedett mindent, ami jött s produkálta a legmerészebb s legmagyartalanabb produkciót: az egészen újat. A nagy Kulturvolk a Rajna mentén még égette a zsidót, a dominikánus véredek csaholtak mindenütt Nyugaton, Erdélyben agg és primitív lelkű magyarok nem féltek circumcisiót kérni kóbor rabbiktól, szinte Ázsia szélén egy kis ország akadt, mely ki merte mondani, hogy az embereknek hite pedig az ő maguk dolguk.”

Ezt követve hivatkozott Karádi Pálra, aki Shakespeare születésének évében már drámát írt, Szenci Molnár Albertre, a zsoldárfordítóra, az „első magyar kultúremberre”, Árva Bethlen Katára, az „első asszonyíróra”, Mikes Kelemenre, aki „megmenti tisztaságát, becsületét a kemény, szegény, de szűz és erős magyar nyelvnek századokra”, II. Rákóczi Ferenc fejedelemre, az Erdély által pártfogolt Comeniusra, a székely balladákra, Erdély híres festőire: Bogdánra, Mányokira, Kupeczkyre, majd Wesselényire, Kölcseyre és az Erdélybe utazó Kazinczyra. Végül pedig a következőket állapította meg: „Ha száz évvel hátrább cammogunk és csak cammogunk és újat nem tudunk adni, ha csak ha nem antikulturálisat, mi lesz velünk? Nem elég, ha vannak Apáczai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem. Csakugyan mi vagyunk azok, akiknek nem jutott a nemesebb fajok szükséges szenzibilitásából? Erdély mást bizonyít, próbáljuk Erdélyt folytatni, hátha lehet.”

Ady Erdélyt állította követendő példának a századforduló nehezen tájékozódó, identitászavarral küszködő magyar közléte elé, és ebben a példaállításban alighanem kettős szándék és tanulság rejlett: egyrészt meg akarta védeni, a magyarság számára meg akarja tartani Erdélyt, amelyről a kiegyezéskor kormányainak többsége megfeledkezni látszott, amelyet legalábbis gazdaságilag és kulturálisan nem támogatott. Erdély mint történelmi és kulturális régió szinte eltűnt a századelő Budapesten központosított Magyarországon: az 1867 után helyreállított unió jóformán felszámolta az országrész régi hagyományait és viszonylagos különállását (amelynek fenntartása a svájci jellegű közigazgatási rendezés megalapozása lehetett volna). Ady erősen helytelenítette ezt az állapotot, mint 1908. szeptember 27-én Nagyváradon a *Holnap* című antológia bemutatkozó ün-

nepségén tartott előadásában kifejtette, az erdélyi hagyományok elsorvadása az egész magyarság kárára történt: „Erdély, a régi Erdély mindig magyarabb és sokkal európaibb volt, mint a nyolcfele osztott és béna Magyarország. Kazinczy fejében sűrűhettek a nagy tervek: Dávid Ferenc, Bethlen, Apáczai Csere, Bolyai, Wesselényi stb. Nagy névsor lenne, de elég ennyi, hogy egy csodálatos, alig érintett titok fátyolához jussunk. Erdély, amely büszke, szabad államként tárgyalt Angolországgal, Franciaországgal, Svédiával, Hollandiával, Lengyelországgal, a birodalmi császársággal, természetesen az ottomán birodalommal, magyar gyűjtölencséje volt minden európai kulturális sugárnak. Az unió megölte Erdélyt, habár 1867 után még sokáig, pár évtizedig, az erdélyi nyugtalan, csalafinta elme terület kapott politikában, irodalomban, tudományban. Most már nincs Erdély, s emléke sincs kézzelfoghatóan [...] az az Erdély, amely enyhítő körülménye volt Magyarországnak, s ahol Kazinczy Ferenc jól mulatott, nincs többé.”²²

Ady ugyanakkor Erdély sajátos történelmi és kulturális karakterét állította előtérbe, amelyet különben, a maga szabadelvű hagyományaival, politikai realizmusával érvényes mintának tekintett a nagy etnikai tömbök közé szorított és ezért nemzeti létében mindig is veszélyeztetett magyarság számára. Ennyiben Ady a transzilvanizmus, az „erdélyi gondolat” első megfogalmazói közé tartozott, sőt éppen az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára az első azoknak az írásoknak a sorában, amelyek még jóval a trianoni „impériumváltás” és az első világháború előtt a transzilvanista gondolatnak hangot adtak. Nemcsak megelőzte, hanem meg is ihlette azokat a későbbi, már a tízes években fellépő kezdeményezéseket, amelyek Erdély önmagára találását és az erdélyi tradíciók életre keltését sürgették. Ilyen módon az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* írója a háborús megpróbáltatások között őrlődő és a trianoni rendezéssel elszakított Erdély magyar szellemi megújulásának ösztönzője lett. Ady mitikus országrésznek látta Erdélyt, s egyszersmind történelmileg veszélyeztetett területnek, hiszen a 20. század első két évtizedében már tudni lehetett, hogy a bukaresti kormánypolitikát mind erősebb és nyíltabb hódító törekvések vezérlik, és az erdélyi román nacionalista párt vezetőitől sem volt idegen az országrész elszakításának gondolata, habár a nyilvános propagandát fékezte az az óvatosság, amellyel a román politikusok viseltettek a budapesti kormánnyal, illetve általában a német birodalomra támaszkodó Monarchiával szemben. Ady mindazonáltal az elsők között ismerte fel a magyar Erdélyre leselkedő történelmi végzetet, és már 1905-től kezdve kifejezésre juttatta aggodalmait (miközben azok, akik őt hazafiatlansággal vádolták, könnyedén siklottak el az erdélyi magyarság súlyos helyzete fölött!).*

A BUDAPESTI NAPLÓban közölt *Elnémult harangok* című színbírálatában,²³ amelyben különben Rákosi Viktor és Malonyay Dezső közös színdarabján verte el a port, már igen sötét képet festett az erdélyi magyarságot fenyegető veszedelmekről (ez az írása prózai műveinek kritikai kiadásában nem kapott helyet, mint-hogy, úgymond, „sérti a szomszédos népek nemzeti érzékenységét”). „Láttam Biharban is — olvasom Adynál —, miként laposodott el a magyar vér folyó s mi-

ként oláhosodott, dekadált az erős, magyar fajta. Ezek csak a szélek. De mi lehet ott bent, a havasok körül? Mi tárulhat Erdélyben, a régi magyar mezőkön? Óh, nem kell ám vad-magyarnak lenni, hogy ez fájjon. Ez szíven foghat mindenkit. Mert itt szerencsétlen csere-vásár folyik s egy értékesebb, szükségesebb fajtát fal fel s fal még egyre az értéktelenebb, az emberi kultúrától messzebbálló. Ez itt a valóság. Sőt több a valóságnál. Erdély a magyar fajtának több, mint egy fenyegetett terület.”

Ezt követte Ady *Se treasca* című (a kritikai kiadásból ugyancsak hiányzó) írása.²⁴ Ebben abból az alkalomból szólt a bukaresti politika erdélyi területi aspirációjáról, hogy a román etnográfiai társaság bejelentette: el kívánja készíttetni Erdély és a „kapcsolt részek” román nyelvű helységnévtárát. A költő tulajdonképpen azokhoz fordult, akik szüntelenül hazafiságukra hivatkoznak, s közben oda sem figyelnek a román irredentizmus mind hangosabb igénybejelentéseire. Ion Şirianu Rusura, az aradi TRIBUNA POPORULUI című román nacionalista lap szerkesztőjére hivatkozott, aki nyilvánosan a magyar állam hívének nevezte magát, lapjában viszont a bukaresti irredenták szószólója volt: „míg a hazafias Rusu Şirianuk idehaza próbálgatják lazítani nem túlerős kötelékeit a nemzeti államnak, odakünn Havaselvén, az ifjú román királyság már spiritualiter be is kebelezi a bekebelezendőket. Egészen a Tiszáig talán. A nyugati román országok sajtóját figyelmeztetik, hogy most, most... Közéleg a Világtörténelem régen megígért pillanata. És Románia készen áll a nagy pillanatra, mely Traján császár fiait felkelti az ázsiai csorda igája alól. A tudós etnográfiai társaság pedig Carol király védnöksége mellett jelenti ki, hogy Nagyvárad Oradea Máre s Érmindszent Mencia.” Ady gúnyos hangon beszélt a román irredentákról, akiknek valóságos hatékonyságát akkor alig ismerte fel valaki, ugyanakkor úgy gondolta, hogy az erdélyi román helységnévtár elkészítése majd kellő figyelmeztetést jelent: „A román etnográfusok mintha nekünk tanítanak az etnográfiát. Nézzünk széjjel itthon. Szedjük rendbe a dolgainkat itthon. Lesnek reánk egyforma dühvel gonoszak és botorak...”

Mindaz, amit Erdély vélhető történelmi sorsáról Ady (és mellette a történész Jancsó Benedek, de rajtuk kívül alig valaki) elmondott, pusztába kiáltott szó maradt. Ezért vált a költő hangja drámaivá *S ha Erdélyt elveszít?*²⁵ című, az 1912-ben kitört első balkáni háború napjaiban megjelentetett eszmefuttatásában. Ebben meggyőződéssel nyilatkozott arról, hogy Magyarország számára Erdély saját történelmi életképességének zálogát jelenti: „Erdélyre gondolva el kell lágyulnom [...] egy emlékekkel és szabadító vágyakkal egyképpen eltelt, kultúrás eklektikusnak [...] Árván, üldözötten, évszázadok keserű-sötét mélyébe hasztalan tekintve, babonára szorulva jajgattam, sőt hitetlenül: csak Erdély! Azóta egyre jobban tudom és hiszem ennek a babonának a miértjét: valóban az európai nemzettársadalmak legparancsolóbban fejlődéses korszakában Erdély volt: Magyarország.”

Ugyanitt a transzilvanizmus „szellemtörténeti” indokoltságát is megfogalmazta: „leírom, hogy Erdélynek külön lelke van s fenyegető, brutális, de vajmi le-

hető térképváltoztatások két emlőről szakítanának le két ikergyermeket, a magyart és a román. A szász megél vagy elpusztul magától is, eddig se csinált mást s az ő ügyük hasonlatos volna az oroszországi német kolóniákéhoz. De mi, magyarok s az erdélyi románok gyökereinkkel lennének kiszakítva, mihelyst ez az örült militáris világ, melyet ma még a szociáldemokrácia legáncsolni képtelen, diplomaták diagnózisa szerint kezd gyógyítani bennünket. Rongyolt és csaknem reménytelen fajtának tartom a magyart, pláne hogy demokratizáló forradalmába beleordított, tiport a nagykulturájú rontás, a háború. Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamaros megvalósulása lehet tüzes, vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértének az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl a vad hazapolitika s hazátlanná tenne két szerencsétlen s minden más, nemes fölszabadulásra joggal váró nációt. Beszéljünk-e a Romániába olvasztandó magyarságról, melynek, ha lehet, rosszabb, embertelenebb s főképpen otthontalanabb sorsa volna a mai erdélyi románokénál? Minden további kérdést és választ átengedek azoknak, akik nem olyan nagy sovíniszták és politiciens, mint én, kinek csak Erdély-babonája túl nagy talán, de kinek Erdély egyetemes nyomorúsága fáj.”

Jegyzetek

¹A kor erdélyi magyar irodalmi életéről: Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete. Szeged, 1933. 11-16.; *Ligeti Ernő*: Súly alatt a pálma. Kolozsvár, é. n. 20-23.; *Szentimrei Jenő*: Erdély tízéves magyar irodalma. Nyugat, 1930. I. 537-544.; *Varró János*: A romániai magyar irodalom előzményei. Igaz Szó, 1968. 1. sz. 112-123.; *Kozma Dezső*: A valóság igazsága. Írók kolozsvári szerkesztőségeiben a századfordulón. Kolozsvár, 1972.

²Tolnai Lajos levele Gyulai Pálhoz 1870. nov. 12-én (OSzK). Idézi: *Dávid Gyula*: A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hetven esztendeje. = A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Szerk. *Marosi Ildikó*. Bukarest, 1973. 10.

³*Dózsa Endre*: Előljáró beszéd. Erdélyi Lapok, 1908. I. Idézi *Varró*: A romániai magyar irodalom előzményei.

⁴Az irodalmi társaságokról: *Varró*: A romániai magyar irodalom előzményei; *Dávid*: i. m.; *Walter Gyula*: Erdély és Bánság irodalmi és kulturális egyesületei. = Pásztortűz Almanach. Kolozsvár, 1925. 254-270.; *Mózes Huba*: A romániai magyar írói tömörülések történetéből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1980. 2. sz., 189-200.

⁵*Jubász Gyula*: Ady és A Holnap. = Örökség. Bp. 1958. I. 238.

⁶Szervezői: Szávay Zoltán, Vermes Ernő költők, Lengyel László újságíró, Gálos Rezső irodalomtörténész, Pogány Mihály, a Temesvári Hírlap és Lovas Antal, a Neue Temeschwarer Zeitung főszerkesztője, Róth Ottó szociológus, szociáldemokrata vezető, Nóvák Rezső festő, Bürger Ernő ügyvéd és Manojlovics Tódor, ismert szerb író. Uő. *Kubán Endre*: Emlékezés a Dél Irodalmi Társaságra. Korunk, 1967. II. 1121-1124.

⁷*Varró*: A romániai magyar irodalom előzményei; *Németh Andor*: Emlékiratok. = A szélén behajtva. Válogatott írások. Bp. 1973. 562.

⁸*Tolnai*: i. m. 72.; *S. Nagy László*: *Harc a végeken*. Kolozsvár, 1930. 22.; *Vő*: A „Kelet” irodalmi és művészeti társaság. Erdélyi Szemle, 1918. 2. sz. 13.; A „Kelet” irodalmi és művészeti társaság tisztikara és tagjai. Uo. 20.

⁹Különösen az Erdélyi Figyelő szorgalmazta a magyar—román közeledés ügyét. Az 1. szám *Itt vagyunk* című szerkesztőségi beköszöntője a következőket jelentette ki: „nem gyűlöletet hozunk és nem kalapáccsal jövünk, hogy éket verjünk a magyar és nem magyar testek közé”. A lap az erdélyi gazdasági élet, közlekedésügy és művelődés fellendítése mellett érvelt, és figyelemmel kísérte a romániai politikai életet, sajtót és irodalmat is.

¹⁰A Kalotaszeggel két nagyobb építészeti munkája között foglalkozott Kós Károly 1912. jan. 7-től márc. 26-ig. Összesen tizenkét száma jelent meg. Erdélyben, Budapesten, Debrecenben, sőt Lausanne-ban és Chicagóban is voltak előfizetői. (Lausanne-i előfizetője az ott nevelkedő Boncza Berta volt.) *Vö. Bajor Andor*: *Ki mondjon igazat, ha nem az ember*. Beszélgetés Kós Károssal. *Igaz Szó*, 1968. 11. 635-641.; *Kós Károly*: „Kalotaszeg” főmunkatársa. *Korunk*, 1962. U. 1069-1071.; *Varró*: Kós Károly, a szépíró. 51-60.

¹¹*Vö. S. Nagy László*: *Harc a végeken*.; *Uő*: *Holtából nőtt élet*. Egy irodalmi szerkesztő emlékei. (Kézirat. OSzK Kézirattár, Fond 175.)

¹²*Vö. Szentimrei Jenő* nyilatkozata. = *Huszár Sándor*: *Az író asztalánál*. Bukarest, 1969. 12.; *Vita Zsigmond*: *A transzilván irodalom útkeresései*. Pásztortűz, 1936. 367-368.

¹³Sándor József előadása az Országos Nemzeti Szövetségben 1904. nov. 5-én. *Idézi Gyárfás Elemér*: *Erdélyi problémák*. Kolozsvár, 1923.

¹⁴„...ez új felfogásnak az unionisztikus magyar uralmat illető kritikáját teljességgel magunkévá tehetjük” — írja Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák* c. könyve kapcsán. *Szekeljű Gyula*: *Az erdélyi probléma*. *Napkelet*, 1925. 453-466.

¹⁵*S. K. [Kós Károly]*: *Erdély és a pesti közvélemény*. Kalotaszeg, 1912. 2. sz. 1-5.

¹⁶*Vö. Tabéry Géza*: *Emlékkönyv*. Kolozsvár 1930. 19. Lásd: (-e-): *Erdélyi levél*. *Erdélyi Figyelő*, 1914. 1. sz.; *Horváth Árpád*: *Az erdély-részi iparfejlesztésről*. Uo. 1-2. sz.; *Alsó László*: *Erdély közlekedés-ügye*. Uo. 1-5. sz.; *Nagy Rezső*: *Az erdélyi árvizek és vizek és szabályozása*. Uo. 2. sz. stb.

¹⁷*Walter Gyula*: *Erdély irodalmi jelentősége*. *Erdélyi Szemle*, 1917. 6. sz. 59-61.; *Finta Zoltán*. *Levél a szerkesztőhöz*. Uo. 9. sz. 97.; *S. N. L. [S. Nagy László]*: *Vita az erdélyi irodalomról*. Uo. *Vö. még: Walter Gyula*: *Erdély és az irodalom decentralizációja*. Uo., 1918. 16-17. sz. 1-2., 18-19. sz. 9-10.

¹⁸*Szentimrei Jenő*: *Erdély írói*. *Híd*, 1927. 96-100.

¹⁹*S. Nagy László*: *Nemzetiségek és kultúrközösségek*. *Erdélyi Szemle*, 1918. 8. sz. 63.

²⁰*Isac Emil*: *Háború és irodalom*. *Erdélyi Szemle*, 1947. 11. sz. 113-115.

²¹Szentimrei Jenő idézett nyilatkozata. *Huszár*: *Az író asztalánál*.

²²*A Holnap*. *Ady Endre előadása*. *Nagyvárad Napló* 1908. szept. 29. In: *Ady Endre* i. m. III. Köt. 130-134.

²³*Budapesti Napló* 1905. jan. 21.

²⁴*Budapesti Napló* 1905. máj. 24.

²⁵Husadik Század 1912. 737-738.

Bertha Zoltán

„A szép mindig korszerű”

Dsida Jenő kritikai nézeteiről

Játékos életöröm és elégikus elmúlásérzet; delejező szépség- és formakultuszba oltott harmóniavágy; éteri létderű és átesztétizált haláltudat transzcendens-mítoszi kisugárzása: talán hitelesen közelíthetünk ilyesféle fogalmakkal a „csipkehúsú” (Áprily Lajos), a „széphangú” (Weöres Sándor) Dsida Jenő lírájához és életművéhez, még ha olyan eredménnyel is, mint amilyenre maga Dsida utal aforisztikus megfogalmazásában: „Költőről beszélni majdnem annyi, mint szitával vizet méríteni.” Kétségtelen mindenestre ennek a varázslatos létköltészetnek az a sugallatos ereje, amely az organikus esztétikai és etikai világérzékelés, a tiszta és eredendő csodálaton alapuló bölcséleti kitárulkozás, az antik, a keresztény, az új klasszikus értékszemlélet ősrök hagyományminőségeire támaszkodó metafizikai fogékonyság olyannyira jellegzetes összetevőiből táplálkozik. Vallomásai egyikében (*Az ember csodálkozik*) például azt fejtegeti a költő, hogy a valódi és hiteles filozófiai gondolkodás a világra csodálkozó elemi felismerésből, mélyen személyes élményből származik: „a világ puszta létezése korántsem magától értetődő dolog. A létezés, a világot olyan nehéz megfejteni és megmagyarázni, hogy sokkal természetesebb lenne, ha nem is volna semmi”; „valószínűleg ez a csodálkozó megdöbbenés foghatta el azt az embert, aki legelőször filozofált a világon”. S ez egészen pontosan vág egybe azzal, amit Arisztotelész így szögez le a „legrégebb bölcselkedőkről”: az emberek „most is, meg régen is a csodálkozás következtében kezdtek filozofálni”; „az ember rendszerint azon kezd, hogy csodálkozik, hogy valami úgy van, ahogy van”. De az emberi gondolkodástörténet másik végpontjáról Wittgensteint is ide idézhetjük: „Nem az a misztikum, hogy *milyen* a világ, hanem az, hogy *van*.”

S ennek a lírai világszemléletnek a kisugárzó ereje „ideál” és „való” aranyi eszményszintézisétől, az „ideálszép” feltétlen esztézisétől, a nyugatos artisztikumigény és művészetközpontúság stilizáló perspektíváitól is éppúgy növekszik, mint a modernizmus bizonyos felszabadító (expresszív, szürreális) imaginista stílushatásaitól vagy akár a sorsérzékeny erdélyiség ódon veretességétől. Ez a virtuóz formatechnikájával, zsongító dallammeneteivel, mennyei létvidámságot és egzisztenciális melankóliát, misztikumot és bölcsességet, üdítő életmámort és sejtelmes szorongást, egyetemes Isten-hitet és krisztusi szenvedésélményt egyszerre árasztó hangulataival — egészében bűvös káprázatosságával — olyannyira sajátosan egyedülálló költészet voltaképpen „abba a líratípusba sorolható, melyet *eszménykövetőnek* nevezhetünk. Az eszmény mint transzcendens cél feltételezi az
